

Yutang Nahibilin

Eric S.B. Libre

About the Author. Mr. Eric S.B. Libre, a senior citizen who resides in Davao del Sur, is a Mindanawon with strong Cebuano roots. He is a social development practitioner involved with a range of foreign-assisted, local government, and nongovernment organization projects, mainly around Mindanao, since the late 1980s and has been a freelance development consultant for the past two decades. In the past four years, he has resumed dabbling in creative writing, mostly in Cebuano, contributing several short stories and articles to the Cebuano-language *Bisaya* magazine and occasional poems in the online *Mindanews*. Two of his short stories has received prizes: “Karaang Damang” received third prize in the 2013 Satur P. Apoyon Tigi sa Mubong Sugilanong Binisiya of the Davao Writers Guild and “Praktikal” received honorable mention in the 2014 BATHALAD-Mindanao Tigi sa Sinulatay sa Sugilanon.

PASADO ALAS DOS SA HAPON. Napugwat siya gikan sa pagkatagpilaw ug dihâ-dihâ nga gilabni ang 9-mm *machine pistol* nga gisab-it sa lansang sa haligi tapad sa iyang gihigdaang duyan. Apan kalit nga namoypoy ang iyang kamot mao nga nabuhian niya ang pusil. Mihugangkol kini nganhâ sa salog. Maayo na lang ganî kay naka-*safety* kini ug wala ma-aksidental pagbutô.

“Ámay, naunsa ka?” kalit nga mibuthò ang iyang anak nga si Berto dinhâ sa pultahan sa iyang kuwarto gikan sa kosina nga dala sala.

“Walâ, naalimungawan ra ko sa butô-butô nga akong nadunggan,” matod niya samtang niplastar paglingkod sa duyan aron puniton ang pusil. Apan naunhan na siya ni Berto, kinsa misab-it sa pusil pagbalik sa lansang sa haligi.

“Ay, walay kaso tong butoha, Ámay.” Mapahiyomong gigunitan ni Berto ang iyang abaga. “Mga batà lang to nga nagpabuto og lebentador. Hapit na man bayâ ang Pasko.”

“Aw, mao ba? Kaingnon nakò og unsa na.”

“Dili man ka angay mabalaka sa seguridad dinhi, Ámay,” gisulayan ni Berto nga mahupay ang kabalaka nga nabatyagan niini dinhâ sa tingog ug panagway sa iyang amahan. “Nia god ta sa sentro sa lungsod ug naa pa gyoy kampo sa Army sa atong duol. Ganî, ginaapil man nila permi sa ilang pagpatrolya ang atong silingan. Gawas pa, nia pod mi ni Ontoy ug ang among mga ig-agaw nga CAFGU nga kanunay gabantay mismo dinhi sa atong balay ug sa palibot. Mao nga dili basta-basta makaduol ug makadasdas si bisan kinsang dunay daotang tuyò batok nimo.”

Nasayod siya nga tinuod ang gisulti ni Berto. Kapin na duha ka tuig nga dinhi na siya permi magpondo sa sentro sa lungsod imbes nga didto sa ila gyong barangay sa bukirong dapit tabok sa dakong subâ. Ug sa maong gidugayon walâ gyod tuod bisan unsang daotang panghitabò kaniya. O bisan na man lang timailhan nga dunay taga-pikas nga nagsulay sa paglighot og sulod sa lungsod.

Apan bisan pa niini, dili niya malikayang mabalaka gihapon. Nasayod siya nga ang iyang mga kontra padayong nagapangitâ og kahigayonan nga makuha siya. Ug dili kay siya ra ang ilang rumbo kon dili hasta ang ubang membro sa iyang pamilya. Ganî, sa miaging tuig nakalas gyod si Mando, ang iyang ikaduhang anak lalaki ug manghod ni Berto ug ang usa ka ig-agaw niini nga CAFGU pod dihang giambus

Article Information

Received: 26 October 2015 Revised: 21 August 2016

Accepted: 21 December 2016 Published: 30 December 2016

***Correspondence.** Mr. Eric S.B. Libre, Independent Consultant, Digos City, Davao del Sur, Philippines. Email: ericlibre@gmail.com

sila mintras nanglugsong gikan sa ilang barangay paingon sa lungsod.

Ikaduha na si Mando sa iyang mga anak nga nakalas. Niadtong kapin duha na ka tuig ang milabay, sa walâ pa siya mobalhin og puyô sa lungsod, gisulong ang ila mismong balay didto sa barangay. Misukol sila og pinusilay sa mga nanulong kinsa nangatras usab dihang miabot ang reimporsment gikan sa detatsment sa Army. Tulo ang nahibiling patay sa mga manulongay, apil ang usa nga nailang pag-umangkon ni anhing Datù Mansusugid kansang gáop kasikbit ra sa iyang barangay. Apan ang iyang ikaupat nga anak lalaki nga si Mawê nakalas usab sa maong panag-away.

Kadtong maong panghitabô maoy nakaaghat kaniya nga didto na magpondo sa sentro sa lungsod, sanglit tataw nga delikado na kaayo kon magpabilin siya dinhà sa ilang barangay. Ug karon mao na lay nahibilin sa iyang mga anak nga lalaki si Berto ug ang manghod niining si Ontoy.

NANAOG SI BERTO ngadto sa may karsada sa atubangan sa ilang balay. Gimandaran niini ang mga ig-agaw nga CAFGU sab nga nagbantay sa palibot, “Badlonga ra god ninyo nang mga batà nga dili dinhi sa duol sa balay magpabutô og lebentador kay matugaw si Ámay sa iyang pagpahulay. Ingna nga kon masakpan nakò silang magpabutô dinhi sa duol, akò silang estrapingon.”

Nakapanlingô si Ámay. “Pastilan gyod kining si Berto, utok pulbora kaayo,” sa iya pang hunàhunà. Hinuon, walâ niya ikatingala kining maong tarás sa iyang kamagulangang anak lalaki.

Bayong-bayong pa si Berto dihang sugod nga nagpatig-anod ang ilang pamilya ug tribu sa bul-og nga sama sa bahà nga mikuyanap sa kabukiran diin sila nanimuyô. Kadto ang bul-og sa pagsukol batok sa mga nagtinguhà sa pag-ilog sa ilang yutang kabilin ug sa governo nga sa ilang panan-aw nagdapig sa maong mga gamhanang interes.

Sa pagkatinuod, mao nay namat-an niya og buot ug nadungog gikan sa ilang katigulangan nga silang mga Lumad anam-anam nga miilog ngadto sa mas bukirong mga dapit. Gumikan

kini sa pag-abot sa mga dayo nga Bisayâ kinsa nanimpalad nga makaangkon og kaugalingong matikad nga yutà. Matod pa nila, naabot sila dinhi kay ang kayutaan sa mga dapit nga ilang gigikanan giangkon na man sa mga tawong adunahan ug gamhanan. Sanglit halapad man sab ang kayutaan sa mga tribu ug nagtuo pod sila nga ang maong kayutaan sama sa tanang gasa sa kinaiyahan gitugyan man ni Magbabayâ aron salohan sa tanan, walâ nila ihikaw ang maong mga yutà. Baylo sa mga pahinungod nga tresbi ug sardinas, anam-anam nila kining gitugyan ngadto sa mga dayo.

Malinawon ra silang nakigpanimuyô sa mga dayo. Ang uban kanila nanimuyô uban mismo sa mga dayo ug nakat-on sa ilang pinulungan, pamatasan, tinuohan ug pamaagi sa pagkinabuhî; gani, duna kanilay nangaminyô sa mga Bisayâ. Apan ang kadaghanan kanila mihikling ngadto sa mas hilit nga mga dapit aron mapabilin ang kaugalingon nga kinaandang pinulungan, pamatasan, tinuohan ug pamaagi sa pagkinabuhî.

Apan dili lang mga nanimpalad nga makaangkon og ginagmayng lunâ sa yutang matikad ang miabot. Dinha usab mga sinugò sa dagkong kompaniya nga nagtinguhà sa pag-angkon sa linibo ka ektaryang kayutaan aron tumbahon ug hakoton ang dagkong kahoy o kahà para himoong mga plantasyon. Kompleto sila sa papeles nga nagpamatuod nga ang ilang buot buhaton ug gibuhat dunay legal nga pagtugot sa governo.

Ang maong mga sinugò sa kompaniya, kinuyogan sa mga tinugyanan sa governo, mipatawag og mga tigom sa mga lumulupyô. “Kining operasyon sa mga kompaniya makatabang aron moasenso ang inyong pamuyô . . . Magdalá kinig kalamboan dili lang dinhi sa inyong dapit kun dili hasta sa katilingban ug nasod mismo sa kinatibuk-an,” esplikar pa nila atol niini nga mga tigom.”

Apan bisan pa niini, silang mga Lumad gibati gihapon og kahingawa. Mao usab kini ang gibati sa mga dayong Bisayâ kinsa nakagamót na sa pagpanimuyô ug pagpanguma sa maong mga dapit.

“Dilì kahà ang maong mga pasalig sama sa asukar o arnibal nga gibulibod sa pait ug

makalanag nga pagkaon aron maagni kitá paglamoy niini?” ang matahapong pangutana sa kadaghanan kanila.

Unyá, dinhay miabot nga mga lumilihok sa mga pundok nga taga-gawas. “Kamong mga Lumad adunay katungod sa inyong yutang kabilin,” hisgot pa sa maong mga lumilihok. “Karon, kining mga kapitalistang kompaniya nga nag-apás lang sa ginansya nakigkonsabo sa governo aron ang inyong yutang kabilin panamastamasan ug sakmiton. Busa kinahanglan ninyo ang hiniusa ug kusganong lihoc aron panalipdan kini . . .”

Dihang nagsugod pag-abot ang maong mga lumilihok, dili pa lang siya dugay nga gitugyanan sa katungdanan isip datù sa ilang banay dihang mitaliwan ang ilang amahan. Ug subay sa naandang pamatasan sa tribu, nagpakitambag siya sa mga manigaón o katigulangan kon unsay maayong buhaton kalabot sa awhag sa mga taga-gawas nga lumilihok nga maghugpong sa paglihok batok sa mga buot moilog sa ilang yutang kabilin, usa ka awhag nga gisanong na sa ubay-ubay nga ubang datù ug mga kabanay nila.

“Hinumdumi nga bisan ang lumigas nga gamay uyamot, mopaak sa higayon nga ang balay niini yatakan,” nagkanayon si Apò Lumantaw kinsa gitamód isip labing manggialamon nga manigaón sa ilang banay.

“Apan unsay mahimo natò, Apò, nga mayukmok lang man kitá samtang dagkò ug gamhanan ang atong kaatbang?” misuknà siya.

“Nakalimot ka ba,” sanong sa manigaón, “nga ang dinagayday sa gagmayng sapà kon maipon dinhà sa dakong subà mahimong kusganong bul-og nga moanod bisan sa labing dakong troso?”

Busa nakigduyog siya sa mga taga-gawas nga lumilihok, sa mga kaubanang datù, ug sa bagang duot sa mga kadugò ug hasta mga Bisayang mag-uuma kinsa mipadayag sa ilang pagsupak sa operasyon sa kompaniya ug pagpanghingusog sa ilang katungod ngadto sa ilang yutang kabilin. (Ug sanglit sa pagkatinuod natibhangan na man ang linangkoban sa kayutaang padayon nilang gipuy-an ug gipanginabuhian, pasiaw usahay nilang ingnon nga ang ilang gipakigbisogan mao ang “yutang nahibilin.”)

Misumbalik ang kompaniya. Ang mga sinugò niini nadugangan sa mga armadong guwardiya kinsa sagad nga gikuyogan usab sa mga sundalo sa governo. Ang tam-is nga mga pulong kaniadto gidunganan o kahà gipulihan na sa mahulgaong pagpamugos. Apan walà sila magpatarog niini. Padayon silang nakigharong bisan tuod kon adunay pipila sa ilang mga kadugò nga gitugkan na og pagduha-duha ug pagpanagana. Ug sama sa usa ka mangtas nga mananap sa lasang, migimaw ang mga tango sa kompaniya. Gikan sa pagpanghulga lang, nanghambat na kini ug pipila sa ilang mga kadugò nga kuyog sa lihoc-pagsupak ang napukan.

Tungod niini, nagpatawag sila og dakong tigom. Nanambong niini ang mga kaubang datù, mga manigaón sa tribu ug mga sakop sa lain-laing banay sa tribu. Maoy ilang gihisgotan ang angayng buhaton atubangan sa pagpamatay sa pipila ka kadugò nga gihimò sa mga guwardiya sa kompaniya ug kauban nilang mga sundalo sa governo.

“Ang dugò sa atong mga igsoon nga nakalas niining atong pagpanalipod sa atong yutang kabilin maoy gamhanang sugnod sa atong kaisog,” pahayag ni Ámay ngadto sa bagang duot nga nagkatapok.

Ug pinaagi sa mga baylan sa tribu, gihimò ang usa ka panawag-tawag diin gisangpit ang mga tagbusaw (ang mga espiritu sa kaisog ug pakig-away) aron paghakop sa mga galamhan sa mga piniling alimaong o manggugubat sa tribu. Sa maong higayon nga siya gisangoran isip bagani, ug ang iyang anak nga si Berto kinsa giisip nga anaa na sa hingkod nga panuigon lakip sa mga alimaong kansang galamhan gihakop sa tagbusaw.

Nakig-abin sila sa mga rebelde kinsa nakig-away batok sa governo ug mipahayag nga kabahin sa ilang pakigbisog ang panlimbasog sa mga Lumad pagpanalipod sa ilang yutang kabilin. Siya ug ang mga alimaong sa tribu gibansay sa mga rebelde sa mga taktika sa gerilyang pakiggubat. Gihatagan usab sila og mga de-kalibreng armas.

Sukad niadto, nabaniog ang iyang ngalan isip usa ka maisogon ug hanas sa pakig-away nga bagani. Nahimo siyang usa sa mga Pulang

komander nga gikalisangan sa mga guwardiya sa kompaniya ug tropa sa goberno.

Ug si Berto usab nahimong usa ka gidayeg nga Pulang manggugubat, sanglit walà kini kahadlok panahon sa pakigsangkà bisan pa sa daghang ulát nga naangkon niini gikan sa mga igò sa bala. Matod pa sa pipila ka manigaón ug baylan, ang bahò sa pulbora nga nahanggab ni Berto panahon sa mga panag-away ug ang mga samad sa bala nga iyang nahiagoman ingon sa nagdugang sa kusog ug gahom sa tagbusaw dinhà kaniya.

Hapit pod kinse sila ka tuig sa maong pagkinabuhì. Busa dilì gayod niya ikatingala kon si Berto nahimong utok-pulbora.

“Kinse ka tuig, *as in?*” dala kahingangha nga pangutana ni Greta. “Ingon nianà gyod ka kadugay sa bukid, Ámay?” Usa ka *researcher* si Greta, bag-ong graduwar sa kursong anthropology gikan sa usa ka dakong unibersidad. Nianhi siya aron interbyuhon si Ámay kalabot sa kasinatian sa tribu sa ilang pagpaninguhà nga mahatagan og titulo sa ilang yutang kabilin. Samtang nakighinabi siya sa tigulang nga bagani, sekreto siyang nagpasiplat sa pusil nga gisab-it sa haligi tapad sa duyan nga gilingkoran niini.

“Oo, mga ingon gyod nianà kadugayon,” maoy nitubag si Ínay Leonila, ang primerong asawa ni Ámay. Si Ámay mismo miyangò isip pagpahayag sa iyang pag-uyon sa maong tubag ug timailhan nga gitugotan niya ang asawa nga maoy motubag sa pangutana. Usahay man god hangoson na siya kon moestorya og dugay, mao nga usa sa iyang mga asawa o kahà anak na lang ang iyang paestoryahon samtang siya maminaw ug mosal-ot panalagsa kon sa iyang tan-aw naay kulang o sipyat.

“Unyà, dilì lang diay si Ámay ug Berto ang nagpabukid?”

Parehong mitandò si Ámay ug si Ínay Leonila.

Giasoy ni Ínay Leonila kon giunsa nga hasta silang duha ka asawa ni Ámay ug ang uban pa nilang mga anak nanghikling pod ngadto sa mga lasangong lugar nga dilì sayon abton sa mga guwardiya sa kompaniya ug mga sundalo. Kauban pod ang pipila ka pamilya nga ilang kabanay, kinsa giinitan na sab sa kompaniya

ug goberno. Sa ilang gihiklingan nga dapit, nagkaingin sila ug nananom og mga lagutmon ug uban pang pagkaon—lakip na ang mais ug humot nga humay sa banika. Matag karon ug unyà, nagatabang kanila sa pag-ugba sa kaingin ug pag-atiman niini ang mga yunit sa Pulang manggugubat nga tig-agian ug panalagsa mopondo og tagpila ka adlaw o semana aron magpahulay o kahà magtreyning ba hinuon.

Sagad, padayong sugid ni Ínay Leonila, human sa pipila ka bulan molalin sila sa laing lunà ug didto na sab magkaingin. Gituyò nila kini aron dilì matultolan sa mga sundalo nga walay hunong sa pagpangità kanila. Hinuon, usahay maabtan sila og hapit tuig sa usa ka lunà kon walay mamatikdan nga peligro gikan sa kaaway. Ug naa pod mga higayon nga ang mga lunà nga ilang gibiyaan ila ra sab nga balikan human sa pipila ka tuig.

“Haskang lisora god diay sa inyong pagpamuyò adtong panahona, Ínay, no? Giunsa man sab ninyo pagkuhà sa uban ninyong panginahanglan pareho sa asin, mantekà, sabon, medisina, ug kanang lain pa nga gikan sa lungsod?” misal-ot og pangutana si Greta. Ingon sa dilì siya makatuo nga dunay mga tawo nga mabuhì sulod sa pila ka tuig sa lasang, labi na kay didto man siya magdakò sa siyudad diin paliton ra sa *mall* ang tanang panginahanglan sa inadlaw-adlaw.

“Ah, walà man mi mabag-ohi kaayo sa maong paagi sa pagpuyò nga magbalhin-balhin kay ingon man sab gyod nianà ang sistema nga naandan sa among tribu gikan pa sa among kaapo-apohan,” mipatin-aw si Ínay Leonila ngadto kang Greta. “Ang nakalahi lang kay duna may kaaway nga nagahulgà kanamo ug maoy among gilikayan . . .

“Kon tambal ang estoryahan, walà mi maproblemahi kaayo anà kay daghan mang tanom sa lasang nga among nahibaloan gikan sa among katigulangan nga magamit sa pagpanambal sa kasagarang mga sakit. Ug kanang asin ug ubang panginahanglan nga gikan sa lungsod, naa man gihapon mi mga parente ug higala nga naa didto nagpuyò o makaadto didto unyà maoy gapamalit ug gapadala niini sa amoa. Aw, duna sab diay suplay usahay nga ipadala para namò ug sa mga Pulang manggugubat gikan sa

mga kauban nga naa naglihok sa ubos, apil pa ganì mga sininà nga relip. Molugsong pod mi panalagsa, pero amping lang nga dili matiktikan sa mga sundalo . . .”

“Unyà, Ámay, Ínay, giunsa pagkahitabò nga sa kadugayan mibulág man mo sa Kalihokan?”

Nagpuli-puli pag-asoy sa tubag sa maong pangutana ni Greta sila si Ámay ug Ínay Leonila. Misagbat pod ganì si Lalay, ang kinamagulangan nilang anak kinsa mao ang gitugyanan sa pag-atiman sa mga lain-laing lihokonon kalabot sa pagpalo-ap sa pagdusò sa *claim* alang sa pagpatitulo sa yutang kabilin sa tribu sukad nga dili na kaayo makasugakod si Ámay sa paglakaw-lakaw tungod sa sakit niini. Ug si Lalay maoy gipilì ni Ámay tungod kay, gawas nga siya ang kinamagulangan sa mga anak niini, siya ang kinatas-an og na-eskuylahan sa ilang managsoon—nakahuman gayod siya sa kurso pagka-maestra isip iskolar sa usa ka kongregasyon sa mga misyonerong madre nga nagtabang sa mga Lumad (walà hinuon siya nakakuhà og *board exam*).

KAGANIHA PA NAHUMAN ang ilang panagkukabildo ni Greta. Mga alas tres pasado ganinang hapon, nipahawà na kini sakay sa habal-habal nga gipakyaw niini og kinyentos pesos. Medyo lisod man god ang dalan gikan dinhi sa lungsod padulong ngadto sa haywey ug igò-igò sab ang gilay-on sa daganon. Ug lisod sab matagnà kon unsa kaluwas moagi niini kay daghan pod bayà ang awaaw nga bahin niini. Mao nga nag-apàs gyod ang *researcher* nga dili magabhian sa dalan.

Nahinanok na og katulog ang asawa ni Ámay nga si Leonila dihà sa banig nga gibuklad sa salog duol sa iyang duyan. Ang iyang ikaduhang asawa sab pwerti nang hagok didto sa gamayng kuwarta nga sikbit ra sa kuwarta diin siya naghigdà sa iyang duyan. Mingaw na ang palibot, gawas sa panalagsang butó sa lebentador, nagkayuring nga kanta sa mga batà nga mananayegon, ug paghot sa mga irò. Gitingkag niya ang iyang dalunggan pero walà na pod siyay nadungog nga kasikas gikan sa gamay nilang pantawan sa gawas. Basin nakatagpilaw na ang iyang CAFGU nga pag-umangkon nga maoy naasayn nga magguwardiya o kahà ba naglakaw-lakaw kini

sa karsada para dili dukaon, hunàhunà niya.

Apan bisan lawom na ang gabii, walà pa siya duawa og kadukà. Unsaon, daghan man god siyang gipamati nga morag gapanuslok ug dili masabot nga kangulngol sa nagkalain-laing bahin sulod sa iyang lawas—dala na tingali kini sa taudtaod na niyang balatian nga ingon sa inanay nga misuyop sa iyang kabaskog. Gawas pa, ang pagsukit-sukit kaniya kaganina niadtong *researcher* nga si Greta nakapukaw sa daghang hulagway ug panghitabò sa miaging katuigan nga karon nagpasunding dinhà sa iyang handurawan.

Sa paglabáy sa katuigan, miabot ang higayon nga miuliot sa iyang hunàhunà ang pagduha-duha kon duna ba gayod kahà silay mapûpò nga kaugmaon alang sa ilang tribu pinaagi sa pagpakiggubat batok sa mga kompaniya ug mismo sa governo. Ang mga kadre sa Kalihokan hugot nga nagtudlò kanila nga walay laing paagi aron nga makab-ot sa tribu ang katungod sa kaugalingong pagbuot ug pagpanalipod sa ilang yutang kabilin gawas sa pagpanghingusog sa armadong pakigbisog subay sa dalan sa malungtarong gubat sa katawhan. Apan ngadto-ngadto migitib dinhà sa iyang hunàhunà ang pangutana nga kon unsa ba gayod kamalungtaron ang maong gubat, kon unsa pa kadugay unà nila makab-ot ang gilantaw nga kadaogan.

Pila pa ka tuig ba silang magpadayon sa pagpakiggubat? Napulo? Kinse? Bayante? Ang mga kadre sa Kalihokan nga iyang gipangutana niini pulos walay tinong tubag nga gikahatag, gawas nga ang linungtaran sa pakigbisog magadepende mismo sa ilang paningkamot ug sa giingon nga pagbalí sa balansi sa puwersa aron makaabot sa yugtò sa estratehikanhong panagpatas ug dayon ngadto sa estratehikanhong opensiba. Ug dihang nangutana siya sa pipila ka karaang kadre nga iyang nahimamat kon pila na pod sila ka tuig sa Kalihokan, ang uban kanila miingon nga kapin bayante o trayenta na.

Trayenta na ka tuig? Ug hangtod karon nagapaningkamot pa gihapon nga makatungtong sa ganghaan sa panagpatas? Pila pa gyod diay ka tuig kon mao unà makalampos ngadto sa opensiba ug kadaogan? Lain pang trayenta ka tuig? Kini ang mga pangutana nga nakahasol

kaniya dihang nadungog ang maong estorya gikan sa mga karaang damáng sa Kalihokan.

NAAY PROGRAMA ANG gobierno karon nga hatagan ang mga tribu og titulo sa ilang mga yutang kabilin,” maoy patin-aw kaniya ni Datù Kapunawan nga pangulo sa tribung nanimuyo sa lungsod nga kasikbit sa teritoryo sa ilang tribu. “Gani, bag-o lang namò nga nadawat ang among titulo . . .”

Giestorya niya ang nadungog gikan kang Datù Kapunawan sa mga kadre sa Kalihokan. “Ay, lingla ra nang maong programa sa governo,” matod pa sa mga kadre. “Kanang paghatag og titulo usa lang ka paagi aron nga ulog-ulogan ang mga tribu. Maghatag lang kini og dalan aron mas sayon nga makasulod nganha sa dapit sa mga tribu ang mga langyaw ug kapitalistang kompaniya nga mopahimulos sa mga kinaiyanhong bahandi dinhi.”

Dugang pa nila, taktika usab kini sa governo aron siakon ang mga tribu ug magamit ang uban kanila batok sa Kalihokan. Ang mga lider kuno sa tribu kinsa midawat sa maong programa sa governo nahaylo lang pinaagi sa mga pribilehiyo alang sa ilang kaugalingon ug busa nahimong mga kaaway sa Kalihokan.

Naglibog siya sa iyang nadungog. Kon tuyò sa Kalihokan ang pagpanalipod ug paghingusog sa katungod sa tribu ngadto sa ilang yutang kabilin, nganong supak man kini sa usa ka programa nga maghatag kanila og titulo niini? Nganong kinahanglan pa nga iagi sa armadong pakig-away nga mokalas sa kinabuhi dili lang sa giilang kaaway kon dili hasta sa mga sakop sa tribu ang pagpabarog sa ilang katungod sa yutang kabilin samtang anaa may laing paagi nga walay dugong mobanaw pa? (Ug kon ugaling tinuod man nga ang armadong pakigbisog ug ang pagtukod sa usa ka rebolusyonaryong governo sa katawhan ra gyod ang seguradong paagi aron tinud-anay nga maangkon sa tribu ang yutang kabilin ug ang giingong katungod sa pagbuot sa kaugalingon, kanus-a pa man pod kaha kini matuman? Basin inig-abot sa maong panahon, wala na sab mahibiling kaliwat sa tribu nga makapahimulos sa yutang kabilin kay napuo na sa sigeng pakiggubat?)

Kining maong mga pagduha-duha, pangutana ug kalibog maoy mga anay nga hilom nga mikutkot ug inanay nga naghimong haguka sa pundasyon sa iyang baroganan sa Kalihokan. Apan taas na nga katuigan ang iyang pagsubay sa dalan sa armadong pakigbisog, daghan nang sakripisyo ang iyang naagian niini (lakip na ang ubay-ubay nga mga kabanay ug kadugo nga napukan sa pakig-away) ug markado na siya sa militar isip usa ka gikaintapang rebelde. Sa pagyà pa, pwerti na niyang pagkabasà mao nga wala nay mahimo gawas nga manabon ug manglugod na lang gyod—wala nay atrasay, wala nay surenderay.

Unya, nahitabò ang walà niya damha. Tingali dalá na sa tagò nga kaluya sa pakig-away nga iyang gihambin, mikunhod ang iyang kaigmat ug pag-amping sa seguridad. Busa usa niana ka higayon dihang milugsong siya sa lungsod sa usa ka personal nga katuyoan, nasikop siya sa mga ahente sa intelidyens sa militar kinsa taudtaod na diayng naniid sa balay nga sagad iyang sak-an matag lugsong niya. Paggawas gyod niya sa lagwerta sa balay aron unta mobalik na sa bukid nianang sayong buntag, kalit na lang siyang gipalibotan sa pipila ka armadong tawo nga diay kaadlawon pa naghupò-hupò aron siya dakpon. Mohulbot pa untà siya sa iyang pistola pero abtik nga gisignit sa usa ka ahente ang iyang bukton dalá ang pagtukmod kaniya. Nahaplà siya sa kilid sa dalan ug gihulbot sa usa pa ahente ang pistola gikan sa iyang hawak. Wala na siyay nahimo, labi na nga dunay tulo ka ahente nga nagtion og armalayt kaniya.

Nakurat siya sa panghitabò. Apan sa pagkatinuod ingon sa nahuwasan pod siya. Hilom siya nga nagpasalamat nga nadakpan kay sa kataposan makagawas na gyod siya sa Kalihokan ug makapahulay na gikan sa walay undang nga pakigtubig-tubig ug pagpakigkombate sa kaaway. Ang iya lang gikabalak-an mao nga kon unsaon na lang ang iyang pamilya nga tua sa bukid, labi na ang iyang mga anak kinsa kauban pa sa mga Pulang manggugubat.

Gihilom sa militar ang pagkadakop kaniya kay maoy ilang mas gusto nga ipagawas nga misurender siya aron mademoralisa ang uban pang rebelde nga nagpabilin sa bukid. Gipakigkitaan siya sa gobernador kinsa dunay

dugong Lumad. “Mas maayong mokooperar ka na lang sa gobierno, datù,” pangombinser sa gobernador kaniya. “Kon himoon nimo nâ, ipasalig nakò nga areglohon ang mga kaso batok nimo, ug tabangan tika nga makakuhâ og titulo alang sa inyong yutang kabilin ug ingon man mga pangkalamboang proyekto sa inyong komunidad.”

Ug sa kahimtang diin siya nahitumpawak niadtong higayona, unsa pa may iyang mahimo gawas sa pagdawat sa tanyag sa gobernador? Gipadayag niya ang iyang kabalaka kalabot sa iyang pamilyang atua sa bukid, lakip na sa iyang mga anak nga kauban pa sa mga rebelde. “Dili dakong problema ang imong pamilya kay morag dali ra tingali nato mapangitaan og paagi aron makalugsong sila nganhi sa lungsod,” matod sa gobernador. “Pero,” misumpay ang koronel nga maoy labaw sa yunit sa Army nga nakadakop kaniya, “kanang imong mga anak ug tingali uban pang parente nga aktibong membro sa armadong grupo kinahanglan gyod nga manurender.”

Mao kadto nga human ang taudtaod nga sekretong pagpakigkontak ug pakigsabot-sabot sa iyang anak nga si Berto, napahilunà ang paglugsong nganhi sa lungsod sa iyang tibuok pamilya. Walà madugay, nahitabô ang pagbiya ni Berto, duha ka igsoon niini, pipila nila ka mga ig-agaw ug ingon man pipila usab ka mga suod nila nga kaubang Lumad gikan sa armadong yunit nga ilang gikahilunaan.

Napahigayon ang usa ka seremonya sa pagsurender sa kapin baynte ka Lumad nga Pulang manggugubat dalá ang ilang mga armas ubos sa pagpangulo sa gikaintapang bagani ug komander. Ang seremonya gitambongan sa dagkong opisyaes sa militar ug sa gobernador sa probinsiya, uban sa pagsaksi sa ubay-ubay nga mga reporter sa radyo, lokal nga telebisyon ug mantalaan. Nahimo gyod nga dakong balita ang mao nilang pagsurender. (Sa pagkatinuod lang hinuon, ang kadaghanan sa nanurender mga sibilyan ra nga tigsuportar sa mga rebelde ug ang ilang dala nga armas mga shotgun ug mga riple nga gikan pa sa gera sa Hapon nga gamit nila sa pagpangayam. Pero gipaapil sila sa seremonya ug giingon nga mga Pulang manggugubat pod aron mogawas nga dakò ang kadaogang nahimo sa militar.)

Gituman sa gobernador ang mga saad niini ngadto kaniya. Uban sa pagpaluyo sa gobernong probinsiyal, nakiglambigit sila sa NCIP aron lihokon ang mga rekisito sa pagpatitulo sa ilang yutang kabilin. Gipaayo sab ang karsada padulong sa ilang baryo, diin nibalik siya og puyo uban sa iyang pamilya ug mga parente. Gipatukoran pod sila og *water system* ug dugang mga lawak-klasehanan sa eskuylahan. Gihatagan pa gyod sila og proyektong panginabuhian nga gitawag og *livelihood*.

Apan nakawang ang iyang tinguhà nga manimuyong malinawon isip normal nga sibilyan. Nunot sa iyang pagsurender ug pakig-alayon na sa gobierno, ubay-ubay sa mga datù sa tribu nga kaniadto miduyog kaniya sa pagsalmot ug pagsuportar sa Kalihokan ang mibulag usab niini. Ug gani duna pay pipila ka Lumad nga Pulang manggugubat nga mibiyà sa ilang mga yunit ug midangop kaniya aron matabangan sa pagsurender ngadto sa gobierno. Busa wala dangti og dugay gikan sa iyang pagkadakop, migawas ang estorya gikan sa Kalihokan nga siya usa ka traydor. Sa iya kunong pagsurender ug pakig-alayon sa gobierno mao ray iyang giapas ang personal nga pribilehiyo ug kabulahanan. Iya lang kuno gigamit ang mga katribu isip puhunan. Migawas usab ang bahad nga siya ug ang mga mikuyog kaniya pagsurender ug pagpakig-alayon sa gobierno silotan sa Kalihokan tungod sa giingon nga kontra-rebolusyonaryong krimen batok sa katawhan.

Giduol niya ang usa sa mga tinamod nga pangulo sa ilang tribu. Si Datù Mansusugid maoy nagbarog isip pangulo sa ligal nga kapunungan sa tribu nga nanalipod sa katungod nilang mga Lumad batok sa mga pangabuso sa militar ug pagpangilog og yutà sa mga kompaniya sa panoroso ug pagmina. Suod kini sa mga relihiyosong misyonero ug mga militanteng pundok nga naglihok uban sa mga Lumad. Ug nasayod siya nga kon aduna siyay buot ipadangat nga mensahe ngadto sa Kalihokan mahimo niya kining ipaagi kang Datù Mansusugid sanglit niadtong didto pa siya sa bukid makadaghan niya kini ikahinagbo atol sa pagpakigkabildo niini sa mga kadre sa Kalihokan.

Dihang nag-atubang na sila namatikdan niya nga, lahî kaniadtong didto pa siya sa bukid nga mainiton nga sama sa managsoon ang ilang paghinangpanay matag magkatagbò sila, daw aduna nay gintang tali kanila ug bugnaw na ang tinagdan ni Datù Mansusugid kaniya. Apan wala lang niya kini panumbalinga sanglit ang importante mao nga mapatin-aw niya ang tinuod nga panghitabò sa giingong pagsurender niya.

“Buot ko lang nga manimuyong malinawon uban sa akong pamilya ug maningkamot nga makatabang gihapon sa pagkab-ot sa tinguhà sa tribu sa lahing paagi,” esplikar niya ngadto kang Datù Mansusugid. “Walà usab sa akong hunàhunà nga makig-away batok sa Kalihokan, kay sulod sa daghang katuigan ako ug ang akong pamilya miunong ug mitahan man sa among kinabuhì niini.”

Nahuman ang ilang panagkabildo nga igò lang nagyangò-yangò nga naminaw ug halos walay gitubag kaniya si Datù Mansusugid. “Sige, paningkamotan nako nga makaabot ngadto sa mga kauban ang imong estorya,” matod ni Datù Mansusugid sa dayon na niyang pahawà, “pero kon unsay ilang desisyon, naa na kanà kanila.”

Milabay ang mga semana nga nahimong mga bulan. Naghulat siya og sanong gikan sa Kalihokan sa mensahe nga iyang gipadangat. Apan walay bisan unsang lakang si Datù Mansusugid nga makigkita og usab kaniya. Sa iyang pamati, ingon sa naglikay na gani kini nga magkatagbò sila.

Sa ngadto-ngadto, miabot ang tubag nga iyang gipaabot. Walay ni usa ka pulong nga gilitok o gisulat apan tataw ug dili kaduha-duhaan ang kahulogan. Sipà, makabungog ug dulot sa kahiladman nga tubag. Tubag nga naduhig sa dugo ug mipukaw sa mga tagbusaw nga buot ug gipakaingon niya nga nahinanok na. Ug si Tansiyong maoy nahimong agianan sa maong tubag.

Si Tansiyong nga iyang suod nga ig-agaw. Ang iyang hingatawa ug walay libog nga ig-agaw kinsa misunod kaniya kaniadto pagkuyog sa Kalihokan ug nahimong iskward lider sa armadong yunit. Si Tansiyong kinsa usa sa mga miuban kang Berto pagbiyà sa armadong yunit ug pagsurender.

Mag-alas kuwatro kadto sa hapon dihang milanog ang sagunson nga mga butó sa unahan sa sentro sa baryo. Pipila lang ka minuto ang pakâ-pakâ ug nahilom na dayon. Dihang giadto sa pipila ka taga-baryo ang dapit diin naggikan ang maong mga butó, napalgan nila ang patayng lawas ni Tansiyong ug iyang kauban nga nangatusak sa bala. Gikan silang nanguway sa lasang ug padulong na mamauli dihang gibanhigan sa mga rebelde.

Kadto nga panghitabò ang nakatukmod kanila pagsugot sa taudtaod nang hanyag sa militar nga magpasakop sa CAFGU. Sa makausa pa, migunit sila og armas aron depensahan ang ilang kaugalingon. Ug sa maong higayon ang ilang kaaway mao ang kanhi nila mga kauban sa pakigbisog, samtang ang ilang kaabin mao ang militar nga kaniadto ilang kaaway.

Mipasibaw sa pagsupak ang pundok ni Datù Mansusugid sa nahitabong pag-armas ug pagtukod sa CAFGU sa han-ay sa tribu. “Batokan ang militarisasyon sa mga komunidad nga Lumad!” mao ang ilang singgit. Ug wala madugay, napatay sa usa ka ambus si Datù Mansusugid. Ang iyang mga sakop nga CAFGU maoy gipasanginlan sa maong ambus.

NAA MAN GOD kunoy bag-ong gipagawas nga *administrative order*, Ámay,” gi-esplikar ni Lalay ang resulta sa miting nga iyang gitambongan didto sa kapitolyo nianang miaging adlaw, “mao nga kinahanglang magkuhà na sab og dugang kasayoran gikan sa mga komunidad ug magbuhat og konsultasyon aron makompleto ang rekisitos sa atong gi-*submit* nga aplikasyon.”

Mikisdong ang iyang dagway sa kapikal. “Pastilan, kapila na ba ka hugnà kanang pagpanguhà og kasayoran ug paghimo sa mga konsultasyon? Karon, balik na pod? Kon ingon nianà nga sige lang naay makitang kulang ug naay mga pagbag-o sa rekisitos, kanus-a pa man mahuman nang proseso sa atong pagpatitulo?” Nanghupaw siya, gihangos sa pagyawayaw nga dala ang kalagot.

“Ámay, hinay-hinay lang, ayaw palabi sa imong gibati,” mabalak-ong maymay ni Lalay kaniya. “Makadaot nâ kanimò. Patas-an lang god nato ang atong pailob, moabot ra lagi gihapon ang atong gipaabot puhon.”

Walâ na siya motingog. Nibalik na lang siya og higdâ sa iyang duyan ug mipiyong, naningkamot makatulog kay gabii na man. Pero sa iyang hunàhunà padayon siyang nagbagutbot. “Moabot ra lagi pero kanus-a pa? Hapit na motangkod og lima ka tuig sukad gisugdan namo og lihok ang pagpatitulo apan hangtod karon walâ pa gihapon maaprobahi ang pagpasurbey sa mga utlanan sa among buot patitulohan. Dinha pa gyod higayon nga gikinahanglan namong buhaton og balik ang mga rekisitos nga amò nang napasa kay nawalâ kuno ang among papeles dihang gipulihan ang tawo sa NCIP nga nag-atiman pagpahigayon sa among *claim*...”

Dugang sa nakapalangan sa ilang pagpatitulo mao ang pagdumili sa pipila nila ka kauban sa tribu nga makigduyog sa iyang gipasiugdang *claim*. Labi na gyod ang taga-didto sa lugar ni anhing Datù Mansusugid ug pila ka kasikbit niini. Kusog ang estorya sa maong mga dapit nga kon matitulohan na ang yutang kabilin nga nasakop sa ilang giangkong, siya ug ang iyang pamilya ra maoy tinuod nga mabulahan. Sila na kunoy manghawod labi na kay kontrolado niya ang CAGU ug gipaluyohan siya sa militar. Unya pa gyod kuno, mas pasayonon na sab niya ang pagsulod sa mga kompaniya sa pagmina ug plantasyon.

Dili malimod nga dakô og kalabotan sa maong mga pagduda ug kawalay pagsalig kaniya ang pagdinumtanay nga natawo tali sa iyang pamilya ug sa mga kabanay ni anhing Datù Mansusugid. Dinumtanay kini nga misangpot na sa balos-balos nga pinatyanay sulod sa milabayng pipila ka tuig. Ug tingali samot pa kining nasugnoran sa impluwensiya sa Kalihokan sa mga kabanay ug kaabin ni Datù Mansusugid, nga gitugbangan usab sa dayag nga pagpaluyo sa militar sa iyang pamilya.

“Untà mapanas na kining dugoong pagdumot ug motunhay ang kalinaw tali kanatò ug sa mga sumusunod ni anhing Datù Mansusugid,” pila ka higayon na niyang gisulti sa iyang pamilya. “Kanindot na lang untà kon makapahigayon og tampudà uban kanila.” Si Leonila ug Lalay uyon sa maong ideya nga maghimo sa kinaandang tulumanon sa panag-uli sa maayong kabubut-on uban sa mga kaliwat ni anhing Datù Mansusugid. Apan

hugot ang pagbabag niini nila ni Berto, Ontoy ug uban ilang mga ig-agawng lalaki.

Sa matag higayon nga mahinuktokan niya kining tanan, ingon sa mosamot ang kakapoy nga iyang bation ug daw mawad-an siya sa paglaom. Pulos pangutana ang naghamok sa iyang hunàhunà, “Makatagamtam pa kahâ ko sa pamuyong malinawon sa nahibiling mubong panahon sa akong kinabuhì? Ang akong mga anak ug mga apò, unsay ilang masunod kon walâ na ko—ang padayon ba gihapong panagdumot ug panagbingkil? Ug ang gipangandoy nga titulo nga maghatag sa ligal nga pag-ila sa among katungod sa yutang kabilin, maangkon kahâ kini samtang buhi pa ko? O basin mawalâ na lang ko nga magpabilin kini nga usa ka kawang nga damgo?”

Nasayod siya nga daghan pa ang kinahanglang buhaton aron makab-ot ang pagsinabtanay ug kalinaw sa iyang tribu. Dakong hagit pa usab ang kinahanglang sagubangon aron makab-ot ang kasegurohan sa pag-angkon sa ilang yutang kabilin. Kadaghan ug kadakô pa sa buluhaton! Apan nasayod usab siya nga walâ na siyay igong kusog nga abagahon kini. Ug, labaw sa tanan, walâ na siyay igong panahon pagbuhat niining tanan. Nabatì na niya nga inihap na lang ang nahibiling nga mga adlaw alang kaniya.

“Naglibog pa ko,” tubag niya kaganina sa pangutana ni Greta kon kinsay iyang tugyanang mangulo sa tribu puli kaniya. “Si Lalay gyod karon maoy galihok sa pagpalo-ap ug uban pang kinahanglanon sa among *claim*. Masaligan gyod ning bataa, ug pamatì nako madala niya ang tribu sa dalan sa kalinaw. Pero naa man si Berto, ug segun sa kinaandan lalaki man gyod ang pangulo sa tribu. Mabalaka lang ko kay morag tagbusaw na gyod ang nagharì sa iyang galamhan, ug lagmit dalhon niya ang tribu sa dalan nga dugoong...”

Mituktugaok na ang mga manok. Kaadlawon na. Karon pa siya giabót og dukâ. Dalâ ang halawom nga panghupaw nga daw timaan sa dili matugkad nga kakapoy, gipiyong niya ang iyang mga matá. Nagpatig-anod si Ámay sa iyang katulogon, balon ang pangutana, “Makakitâ pa kahâ ko sa pagsubang sa adlaw ugmà?”

“HALA OY,” kalit nga gilandongan sa nagbuntaog nga dag-om ang panagway ni Greta pagkabasa niya sa teks nga nadawat samtang naghashas sa report sa iyang research.

“Naunsa ka, Gret?” misaka ang pikas kilay sa iyang kauban sa opisina nga nakamatikod sa pagkausab sa iyang dagway. “Unsa nang teks imong gibasa nga mora man og *affected* kaayo imong byuti?”

“Si Datù Manhupayan ba,” hinay niya nga tubag.

“Kadtong bagani nga imong gi-interbyu adtong niaging bulan para anang imong research?”

“Yes, kadto.”

“Ngano diay, naunsa man siya?”

“Namatay na kuno kagahapon.”

“Ay kaluoy pod no? Unyà, unsa kaha ang epekto anà sa ilang *ancestral domain claim*? Kinsa na man ang mopuli niya nga representante sa tribu?”

“Na, ambot kahâ. Gubot pa bayâ sa lukot nang situwasyon sa ilang tribu . . .”

Naputol ang estorya ni Greta ug sa iyang kauban dihang miabot ang ilang labaw ug nangutana kang Greta, “Human na nang imong report, day?”

“Gamay na lang hashas ning kulang, sir.”

“Sige, tiwasa na nâ aron ma-*submit* natò karong adlaw,” sulti sa ilang labaw dayong gawas og balik.

Midukô si Greta sa pagpadayon og hashas sa report aron matiwas na dayon kini.

Unyà mitingog ang iyang laptop. Nagpadala diay og mensahe sa Facebook ang iyang usa ka barkada, nangimbitar nga manan-aw sila og sine ugmà kay Sabado man. Nagpahiyom siyang *mi-type* og tubag sa mensahe, “*Sure, friend!*”

Ug gipaspasan niyag tiwas ang gihimong *report*.